

Giachen Antoni Deplazes e sias "Seras d'unviern"

Autor(en): **Deplazes, Gion**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **108 (1995)**

PDF erstellt am: **06.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236080>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Giachen Antoni Deplazes e sias «Seras d'unviern»

Gion Deplazes

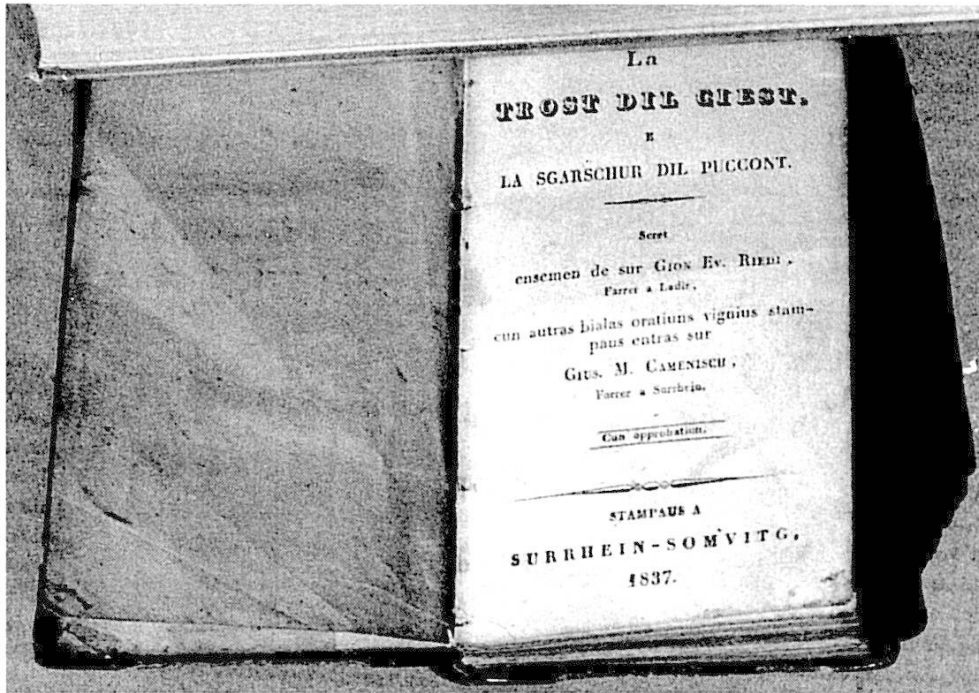
Il fatg che Giachen Antoni Deplazes ei staus il 125avel scolast patentau dil Cantun Grischun ils 1853 bastass buca per seregurdar dad el suenter 150 onns ella publicitad. Educaziun, scolaziun ed agricultura ein stai ses interess principals. Per promover quellas petgas dil progress da siu temps ha el fundau ina gassetta 1866 cul num «Seras d'unviern».

Sia veta

Naschius ei Giachen Antoni ils 12 da settember 1830, probablamein aunc en Val, nua che siu bab Paul Antoni habitava silmeins per temps. Nov unviarns eis el ius alla scola generala a Surrein, quei tier ils scolasts Giachen Giusep Tuor, siu padrin, stalter Matias Deplazes, Placi Bisquolm e Placi M. Maissen. Ch'el veva grond tschaffen dad ir a scola attesta il fatg ch'el ha retschiert 1843 in «Premi cun il qual ha meritau da vegnir honoraus il giuven Giachen Antoni Deplazes, muort siu eminent progress enten la I Classa en legier, scriver e far quen»¹. Il cudisch retschiert fuva «La trost dil giest e la sgarschur dil puccont», in'ovra da

Dedicaziun dil stampadur G. M. Camenisch

La trost dil giest

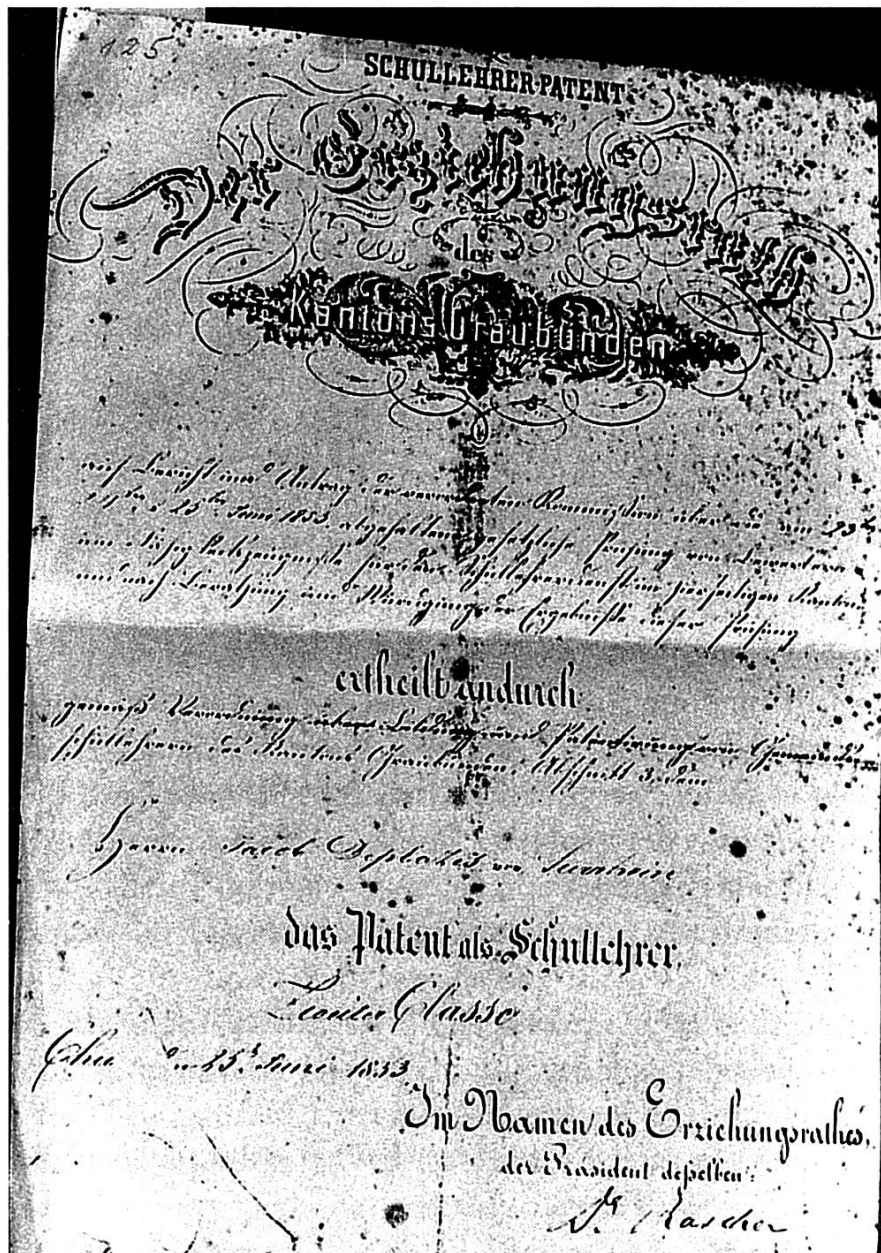
sur Gion Evangelist Riedi, stampaus 1837 a Surrhein-Somvitg. Quei tras Giusep Maria Camenisch (1792–1847).²

Sur G. M. Camenisch fuva in um dil progress. El veva drizzau en ina stampa ella casa davos baselgia, ha ediu leu differentes cudischs e redegiu «Ilg Amitg della Religiun e della Patria», in organ catolic 1838/39, suandaus dalla «Nova Gasetta Romontscha» 1840–41 e digl «Amitg dil Pievel», precedents dalla «Gasetta Romontscha». Quels onns leu ha el stimulau ils da Surrein da baghegiar ina casa parvenda, dretg dalla baselgia, ed ina casa da scola, seniester da lezza. Ils 1838 fundescha el ina scola rurala che vegn frequentada 1838 da 21 buobs e 20 buobas, parti en quater classas. A scola mavan ei lu 8–9 onns. La scola era romontscha. Giachen Antoni ha giu ils davos onns da scola «enzatgei instrucziun el tudestg» tiel scolast Bisquolm ed in unviern e miez instrucziun el sunar las orglas.³ El ha era sunau las orglas e sez cumpo niu simplas canzuns da baselgia. Igl unviern 1849 ha Giachen Antoni dau per l'emprema ga sez scola a Laus cun 16 scolars e 50 flurins paga (ca. 100 frs.). Igl unviern sissu dat el medemamein scola a Laus, quella ga cun 24 scolars e 52 flurins paga.⁴ La primavera eis el ius a recrut, ha pigliau fiug pil militer, daventaus la medema stad corporal e fatg avon ch'entscheiver per la tiarza ga la scola a Laus cuors «dellas cadras». El

hagi cheutras empriu empau tudestg. Lu ha el frequentau la primavera a Mustér en claustra la preparanda e seigi arrivaus el tudestg schi lunsch ch'el savevi leger ils cudischs tudestgs da Christoph Schmid ed eri el cass da scriver ina sempli brev per tudestg. Finida sia scola, eis el puspei staus sin claustra ed ha absolviu sin cussegl da prof. Placi Condrau la secunda classa reala, ha denton buca terminau ella, essend clammaus en survetsch militar. A Thun ha el surviu sco sergent, ei turnaus a casa e ha gidau sil funs per serender danovamein a militar a Thun sco furier. Igl atun 1852 surpren el la scola da Surrein per 85 flurins (144.50 frs). Il Cantun veva surpriu la scola primara, fundau quei onn il seminari da scolasts a Cuera e pretendeva plaunet la patenta da quels che levan dar scola. Cuort avon ch'entscheiver la scola egl agen vitg, serenda Giachen Antoni cun siu frar Fidel a Cuera per far examen da scolast. Els retscheivan omisdus l'admissiun, vul dir la lubientscha da dar scola. Quei era igl emprem scalem, lu deva ei aunc patenta d'emprema e da secunda classa. Cun l'admissiun retscheiva G. A. in premi cantunal da 60 francs tier sia paga da 144.50, in beinvegniu sustegn.⁵ Sia scola dumbrava lu 52 scolars, «ils pli savieivels eran Sep Benedetg Candinas (pli tard meister e tschentapegnas ed era igl emprem posttendent a Surrein), Sep Maria Tschuor e Maria Ursula Candinas». Strusch che la scola ei finida, serendan ils dus frars danovamein a Cuera ad in cuors da repetiziun per scolasts. Da 42 scolasts fuvan 24 reformai e 18 catolics, da quels 5 dalla Cadi. Tier igl examen final retscheiva G. A. sco sulet dalla Cadi la patenta secunda classa, ils auters obtegnan l'admissiun.

Ussa fuva il giuven scolast patentau intenziunaus da bandunar la Cadi e da serender en Surmir. Cheu ha maior Martial Schmid da Bubretsch reteniu el cun alzar la paga sin 120 flurins (204 frs). Dil Cantun ha el auncalura retschiert 60 frs. Ina pli aulta paga ei bein pulit, mo sco ei para buca tut. Pertgei el scriva en sia «Cronica da casa»⁶: «Quei unviern hai jeu fatg la megliera scola e survegniu la mendra renconuschientscha». Eisi forsa perquei ch'el serenda danovamein a Mustér e fa leu la quarta classa gimnasiala, priu ora ils lungatgs vegls. Dasperas ha el empriu talian. Igl uost miera la mumma ella vegliadetgna da 53 onns. Malgrad ch'igl onn vargau veva buca propi cuntentau surpren Giachen Antoni puspei la scola da Surrein. Il schaner 1855 marida el l'Onna Maria Candinas e va a star cul sir per 15 meins. «Quei ch'jeu fadiaval extra della lavur ch'els mettevan avon, savev'jeu disponer suenter plischer e per agien diever»⁷. Culla scola mava ei stupen e sur Th. Fetz

attesta il zercladur 1855 «Seine Leistungen waren sehr gross und sein sittliches Betragen sehr gut».⁸

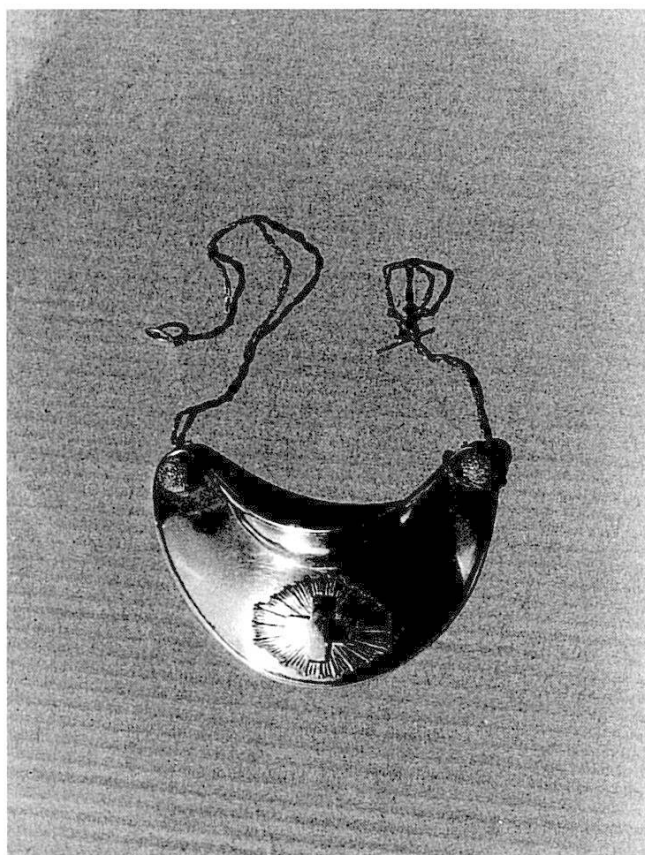

La patenta da scolast primar, nr. 125, 1853

In onn da beinenqual midada. Aschia ei il zenn mesaun fess il matg ed ins ha concludiu da schar cular in auter. Essend il sir ugau baselgia, ha el surdau al schiender Giachen Antoni da far ina collecta e da procurar pil zenn niev. L'entschatta november dil medem onn han ins saviu trer sin clutger il zenn niev e veva era pagau el. Ils 21 d'avrel dils 1856

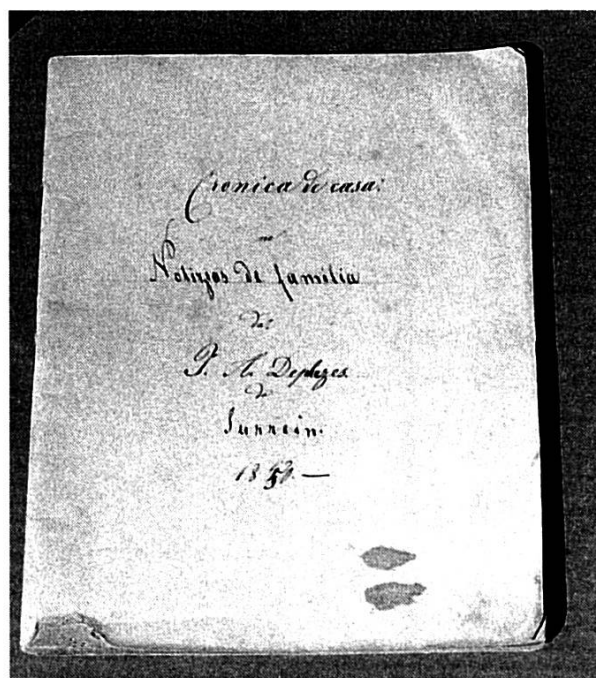
han ei tuccau da battegiar per l'emprema ga cun el, quei gest pigl
 empren feigl Gion Antoni. «La stad 1855 sun jeu ius circa 14 dis en Bar-
 cuns vid vinars; hai giu fadiau entuorn 100 fr. cun quei». Leutier ei ve-
 gniu sco ei para ina bufatga ierta. El scriva ils 1856: «Ils 22 de Mars de
 quei unviern ha Nies Segner clomau da questa vetta nies car sur aug,
 igl Aultreveri sgr. canoni Gion Rest Castelberg, canonic residenzial e
 Domscholastic. Dieus hagi si'olma! El ha schau anavos bia a ses arta-
 vels – varga 7000 fr. mo en daners». Sur Gion Rest Castelberg, oriunds
 da Sumvitg veva pastorau sco caplon a Domat, Sumvitg e Rueras; lu eis
 el staus plevon a Tersnaus, Surcasti tochen ils 1836 ch'el ei vegnius cla-
 maus a Cuera sco domcantor e silsunter domscholasticus.⁹

Denton era il Giachen Antoni secunvegnius culs ses da turnar si
 mulin sut a star. El veva survegniu ord ierta l'acla da Dendengels e ha
 cumprau il Plaun da punt. Il medem onn vegn el elegius «bostge com-
 munal» cun ina dieta da 2 frs a di. Quei atun ha el fatg survetsch militar
 a Cuera, ei daventaus litinent-bandierel ed ha giu da far empau sur-
 vetsch a Spligia, Sumvitg e Glion. Restaus eis el muort siu barbet sil
 baditschun il «litinent dalla mustga» per veta duronta.

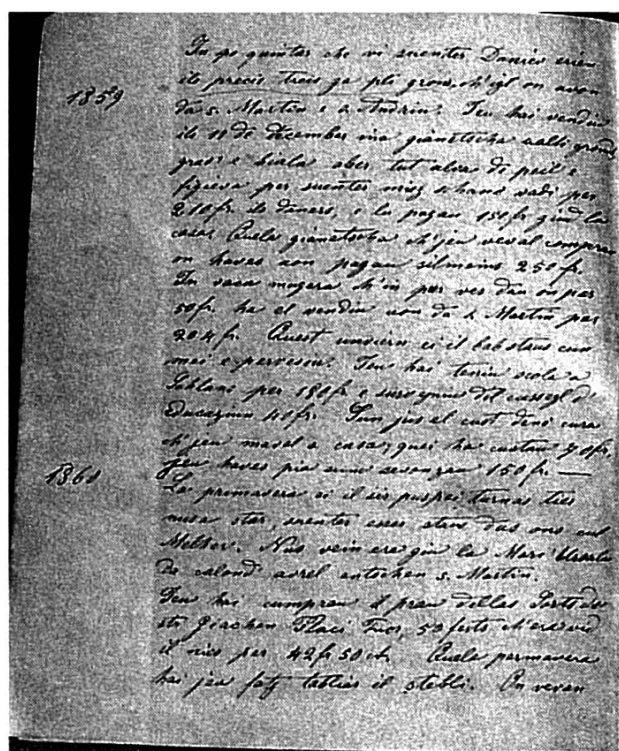
La cravatta d'argien dil litinent

Il medem atun fuv'el vegnius clamaus sco scolast superiur en Val s. Pieder. Mo ils da Surrein han puspei reteniu el en vischinadi. La sira ei morta ed il sir ha dau ora casa e praus, tut – «priu ora ses capitals e dei-vets». Suenter ver giu cumprau il mun casa dalla cumar Turtè, ha el saviu entscheiver 1857 cun in agen tenercasa. Il sir veva dau igl onn var-gau ina vacca ed ussa ha il bab dau ad el ina vacca cun vadi. Quei onn ha el baghegiu il clavau da Plaun da punt e cumprau in magher sill'acla Marigion. Giachen Antoni veva ussa in tec fatg da pur, ha teniu vinavon cul cumprar ed ei restaus vinavon scolast a Surrein, mond sez a perver duront il temps da scola. Igl onn 58 ha l'aura fatg il herli naven dad ina primavera tochen l'otra. La primavera baul empermetteva tut bien. Lu ha ei dau da s. Cruschs (ils 3 da matg) in bi plat neiv, varga 5 quartas¹⁰, pia varga 80 cm el Plaun Surrein. La consequenza: ina miseria da fein, aschia ch'ei veva num da perver cun dascha. La stad ora ina schitgira, pauc fein e nuot risdiv. La biestga ha pagau malissim. Igl onn sissu ei stau in onn da carischia. Ils prezis ein carschi silmeins per treis ga. Giachen Antoni ha bandunau il vitg ed ha dau scola a Schlans. Il sir ch'era vegnius tier el a star ha el schau perver siu muvel. Malgrad che sur Fetz exprima ils 24 d'october 1859 pil scolast «tutta cuntentientscha schibein en risgard sia moralitat sco era sias prestaziuns pella scola» veva el bandunau Surrein e ha dau scola a Schlans, denton mo in onn. Ple-von A. Berther exprima cuort e bien «seine Leitungen waren sehr gut».

Cronica de casa

Digl onn 1861 notescha Giachen Antoni puspei ina ga pils 16 da zercladur neiv tochen Rein ed ils 26 da settember puspei neiv tochen el Plaun Surrein. La biestga ha pagau bia mender ch'igl onn avon «Jeu vess buca saviu vender a spetga dus bials stiarls per 70 frs in. Onn havev'ieu vendiu ina gianetscha per 195 frs; uonn vess ella buca pagau pli che 160 frs»¹¹. Mo malgrad quei ha el cumprau ensemen cun siu frar Fidel e sia sora Mariuschla il mises en Barcuns. Igl ei igl onn che sia sora marida Gion Giusep Desax. El sez surpren il medem atun la scola da Dardin per 200 frs ed ina mesa latg a di. «Quei unviern hai ieu teniu scola cun gron tschaffen e grondissima contentientscha dils vischins. Hai survegniu biars schenghetgs.»¹²

Ina pagina ord la Cronica

Cun quels plaidis cala gia la cronica. Quei ch'ei da deplorar. Mo la famiglia carscheva, la truscha da puresser buca meins. El engrondeva cuntinudamein siu fatg tras cumpras, urbarisava maghers, metteva truffels e dumiec e notava pruamein il resultat. Dasperas barschava el vinars e teneva aviuls. Mo lenna, gliez vevi el mai, san ses vegnentsuenter aunc ruschanar ella tiarza generaziun. Quei fuva en ses egls plitost «lavurs mortas» sco quei che siu feagl vegl scheva aunc biars onns suen-

ter. Sch'ins less caracterisar il Giachen Antoni suenter sia cronica, fuss ins enclinaus da dir ch'el eri in grond realist empau schetg e materialist. Il carschament en famiglia notava el mintgamai cun ina construcziun e quei magari sco marginalia. Il principal era l'economia, cumpra e vendita da paus e biestga, midadas vid casa e baghetgs d'economia. Pli navon notava el pruamein l'aura e la raccolta, neivs ed auas grondas. El ha dau scola suenter ils 1865 entgins onns a Rabius, lu plirs onns a Sumvitg ensemen cun siu fegl Gion Antoni che veva la scola gronda cun instrucziun era el lungatg tudestg. Igl onn 1876 ha el sco il plevon atesta dau la scola tudestga a Sumvitg. Interessant ei ch'el ha buca dau scola dils 1880-85. Onns ch'ei stai per el sco per sia famiglia zun decisivs. Naven dils 1885-89 dat el puspei scola a Surrein. Sur Th. J. Berther exprima per ils onns 1885-89 che G. A. hagi menau la scola «sich durch sein Betragen, seine Kenntnisse, seinen Diensteifer und seine vorzüglichen Leistungen unsere vollkommenste Anerkennung und Zufriedenheit verdientermassen erworben hat.» Per finir surpren el sil suenter 1889-1894 la scola a Rabius. Il president dil cussegl da scola, Th. Jos. Beer s'exprima ch'el «Durch Eifer für die Schule, Geschicklichkeit im Unterrichten und Liebe für die Kinder (sich) ausgezeichnet habe, sodass er die Zufriedenheit des Schulrathes verdient hat». En tut ha el dau 34 onns scola.¹³

Annunzia de mort.

En profunda dolor e tristezza notificheim nus als stimai Parents, Amigs, Collegas ed Enconoschents, ch'ei hagi plischlu al Tutpuesent de clamor ord questa veta, speranza tior il perpefen ruaus, nies carlissim Bab, Frar, Quinau, Sir, Tat ed Avo

Primittinent

Scolast Jacob Anton Deplazes.

El ei spartius nunsputgadamein suenter ina curta mal-sogna, surportada cun gronda resignaziun, provedius e fortificaus cun tuts s. Sacraments e perduns dila moribunda ella vegliadetgna de 71 onn e dus meins.

Recommondont l'olma dill preziau defunct ellas s. oraziuns e pia memoria de nos stimai Parents, Amigs, Collegas, anteriura Scolars ed Enconoschents, segnan ora en num dils auters Parents:

*Gierau Gion Antoni Deplazes, figl,
Placi Alois Deplazes, figl, America,
Clau Glusep Deplazes, figl, America,
Onna Maria Matsen-Deplazes, figlia,
Gion Battista Deplazes, figl,
Maria Antonia Lombriser-Deplazes, figlia, America,
Paul V. Deplazes, figl, America,
Maria Bepa F. Deplazes, figlia,
Benedetg Ludvig Deplazes, figl, America,
Carli Fidel Deplazes, figl,
Lucas Glusep Deplazes, figl, Spiritual.*

Surrein ils 19 de Schanér 1902.

Annunzia de mort

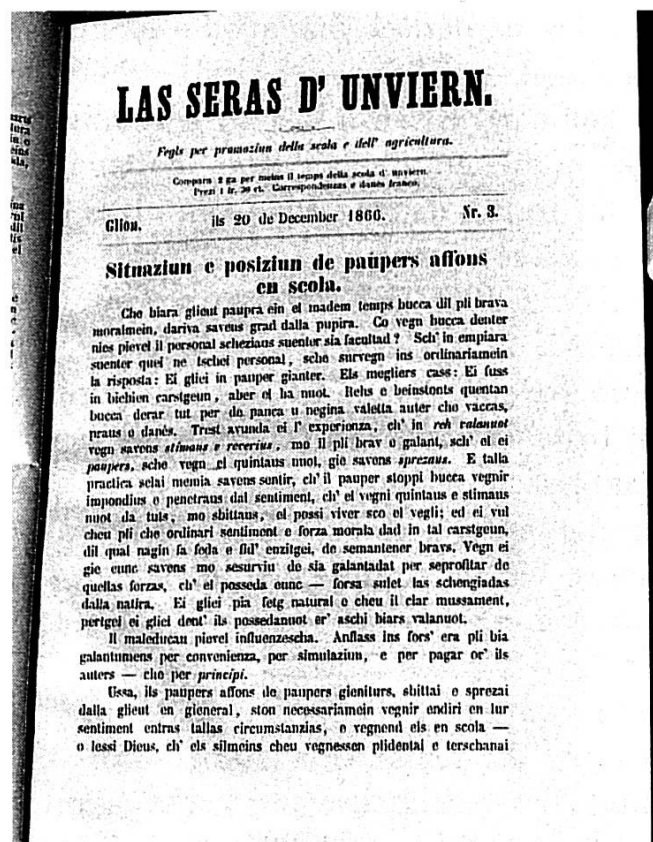
Naven dils 1894 figurescha G. A. Deplazes buca pli els registers da scola. Denton dueigi el ver gidau ora per temps a Cavardiras ed a Laus. Ils 1900 piarda el sia consorta Onna Maria, nata Candinas. Aunc ha el il plascher e la ventira da prender part dalla messa nuviala da siu feagl giuven Lucas Giusep ils 11 d'uost 1901. Schebi plitost dall'era liberala e schetgs da natira hagi el bargiu dil plascher cul feagl e dil sufragi per la consorta il di da messa nuviala. «Nunspitgadamein suenter ina curta malsogna» (malcostas zuppau) miera el ils 19 da schaner 1902 e vegn satraus a Surrein.

Las seras d'unviern, fegls per promoziun della scola e dell'agricultura

Sut quei tetel cumpara ils 1866 ina nova gasetta cul num «*Las seras d'unviern*» tier Vollmar e Manetsch a Glion. Il sottitel annunzia era la finamira da questa gasetta, numnadamein la promoziun dalla scola e da l'agricultura. Oz po quei far surstar ch'in scolast publichescha fegls per promover la scola e l'agricultura. Tgi che sfeglia ella historia da scola dil Grischun, lez sa constatar che quels dus temas fuvan zun actuals da quei temps e targevan da pèr sco mai avon e suenter. Igl onn 1861 veva la regenza elegiu Ph. Anton Largiadèr (1831–1903) da S. Maria/Müstair sco directur dil seminari. El veva visitau il seminari, silsuenter studegiu alla ETH sco in dils emprems e deva matematica alla Scola cantunala da Frauenfeld. In um da 30 onns plein ideas ed ideals. A caschun dalla revisiun dils plans d'instrucziun alla Scola cantunala inoltrescha Largiadèr ils 3 d'avrel 1865 ina istanza al Cussegl d'educaziun culs sequents postulats. Il seminari scolastic seigi da transponer ora silla tiara sco partiziun independenta. El seigi da cumbinar cun ina scola agricola. Ideala fussi la cumbinaziun cun in bein agricol (curtgin, pomologia, apicultura). Per ina separaziun dalla scola cantunala ed ina cumbinaziun cun ina scola agricola ein las istanzas cumpetentas buca da gudignar. Denton ein ins prompts dad introducir ina instrucziun agricola. Quels temas dattan bia da scriver e sescaldar duront igl entir decenni.¹⁴

Alla conferenza cantunala da scolasts a Trun referescha Giachen Antoni Deplazes sur dil tema; «Inwiefern kann die Volksschule zur Hebung der Landwirtschaft beitragen»¹⁵ El postulescha buc in agen rom da scola per l'agricultura, mobein per ina instrucziun agricola sco principi da scola che va tras tut ils roms pusseivels, naven dil concept

sur il quen tochen els roms reals. Capeivel che quei tema occupescha il scolast e pur incarnau Giachen Antoni Deplazes. Igl october 1869 tracta la conferenza cantunala da scolasts ad Alvagni-Bogn aunc ina ga il medem tema: «Was kann der Lehrer und was soll der Staat zur Hebung der Landwirtschaft beitragen». Sche Giachen Antoni fuva presents a questa conferenza ni buc, ei buca dad eruir. Denton veva el constatau che «en nossa schiglioc paupra lectura romontscha» existi ina gronda munconza en caussa scolaesser ed agricultura. Stimlaus e sustenius da plirs amitgs, quintava el render cun in feagl public agid da quellas varts. Sias *Seras d'unviern* duevan cumparer duas gadas il meins, quei mintgamai il temps da scola, che cuzzava lu circa sis meins, october-avrel. Sia finamira ei: «*Educaziun basada sin principis religios e morals. L'instrucziun e conversaziun ils megliers mettels cheutier. Risguard l'agricultura: Paralisar (!) ideas culla practica ed unir quellas per nossas relaziuns socialas ed economicas*». Concernent il lungatg leva el sespruar «de scriver en in stil entelgeivel e capeivel a mintga simpel pur de seun giudezi». Siu feagl entscheiva culs 18 da november 1866, igl abbonement cuosta 1 fr. e 30.

Las Seras d'unviern

Las singulas numeras dalla gasetta portan all'entschatta mintgamai in tochen dus artechels fundamentals sur temas dall'educaziun «Sul problem gieneral dell'educaziun» ni «Il spiritual sco educatur», «Metoda-moda de mussar tiell'instrucziun» e.a. Lu suonda in tochen dus artechels sur l'agricultura sco «Pertgei duess ins trer ensemen ils funs» ni «Sur regular il cultem» e.a. Quei ein las duas parts essenzialas, conform al scopo dalla gasetta. Ultra da quei porta ella Varietads: cussegls pil tener-casa, sgnoccas, damondas empau da tuttas sorts, lu era concorrenzas ed in «Register de puccaus ed inconsequenzas dils educaturs» (geniturs, carschi e scolasts). Magari era in tec ironia sco «Dialog de dus purs».

Ei sa cheu buca setractar dad intrar en tut ils artechels da questa giuvna gasetta empau speciala, e quei els dus emprems onns da sia existenza. Mo ei po forse interessar ils lecturs dad oz, tgei problems che fatschentavan educaturs e purs d'avon 130 onns e varga. Nus lein secuntentar cun enqual schatg ordlunder. Aschia ord igl artechel general sur l'educaziun:

«La familia astga e dei pretender quei, ch'ella ha il dretg cheutier senza retrer alla societad ses dueivels dretgs, il medem astga er'il stat pretender dalla familia e dalla baselgia e viceversa. Mo la dretga relaziun denter quellas treis: la familia, il stat e la baselgia, vegn derar risguardada suenter giavisch. Mintgin lavura mo per sesez e respectescha memia pauc ils dretgs de lauter. Mo savens ein la familia ed il stat en quei risguard memia egoistics e spiardan grad cheutras il pli bia, ch'els influenzeschan ella direcziun mo sin lur relaziuns, acquisteschan buca buns commembers per sesez. Las vertids socialas e patrioticas ston esser basadas sin religiun e moralitad, sch'ellas deien haver vera valetta».

Sco ins vesa setractava ei da metter sin punt in tec las pussonzas. Ins astga buca schar ord egl il fatg ch'il stat veva surpriu il scolaresser avon gnanc vegn onns ord ils mauns dad organisaziuns privatas e dallas uniuns confessiunalas da scola, quei buca senza critica da lezzas varts.

In interessant artechel ei «Situaziun e posiziun de paupers affons en scola», tanghescha el gie ina vart sociala dallas scolas da quei temps sco ei para. Ordlunder mo in cuort passadi:

«Che bia glieut paupra ein el madem temps buca dil pli brava moralmein, dariva savens dalla pupira. Co vegn buca denter nies pievel il personal scheziaus suenter sia facultad? Sch'in empiara suenter quei ne tschei personal, sche survegn ins ordinariamein la risposta: Ei gliei in pauper gianter. Els megliers cass: Ei fuss in

biebien carstgeun, aber el ha nuot. Rehs e beinstonts quantan buca derar tut per de pauca u negina valetta auter che vaccas, praus e danès. Trest avunda ei l'esperienza, ch'il reh valanuot vegn savens stimaus e reverius, mo il pli brav e galant, sch'el ei paupers, sche vegn el quintaus nuot, gie savens sprezaus...»

Igl artechel cumbatta la parzialitad dils educaturs e concluda cul fervent giavisch: «Dieus muenti il cor e la veglia dils scolasts e dils spirituals de seprender en pils petschens paupers». Sco ei para existeva gia da quei temps la damonda da preferenza denter scolast e scolasta. En in artechel dils 20 da december 1866 legin nus il suandont:

«Pli ch'enzacu ha il schenivavel tschentanè emancipau las femnas, ed enaschi lunsch sco quella circumstanza riguarda las habilitads e preferenzas della schlateina feminina e ch'igl operar en quella sfera harmonisescha, savein nus mo beneventar la per auter era humana e cristianeivla idea de schengiar ils dueivels dretgs e la dueivla fidonza alla schuaha schlateina, essend che grad il quintar e fidar sil personal, dat a quel gronda forza e buca derar han ins exempels de gronda perseveronza e zaiadat grad tiella schlateina feminina...»

Ed el arriva da quei temps alla sequenta soluziun:

«Visavi la damonda de preferenza denter scolasts e scolastas drovan ins atgnamein buca setener si. Cun madema habilitad objectiva e subiectiva han ils scolasts adina giu e vegnan era a haver la preferenza. E sche scolastas vegnan preferidas, sche daventa quei ordinariamein a motiv de pli gronda habilitad».

Gronda atenziun han «Las seras d'unviern» attribuiu a «Il cant sco recreaziun» sco era alla damonda «Pertgei prosperesch'il cant buca meglier tier nus. – Excursiuns». Il medem amitg dil cant fuva gia s'expressius in onn avon ella gassetta «Ligia Grischa» en favur dil cant sco educatur dil carstgaun. Ussa va el in pass anavon cun ils sequents plaid:

«Ins auda savens ch'ei vegn detg. 'Ins sto schar enqual divertiment alla giuventetgna.' Mo nus lessan dir: 'In dei procurar enqual divertiment ad ella' aber adina mo tals, che seigien mieivels per tgierp ed olma, tals che svilupeschien las forzas fortificheschien quellas e tals, che reuneschien ils cors e promovien il spért fratern e vicendeivel».

Per contonscher quei intent propona el che scolasts e plevons fagesien igl unviern enqual excursiun da cant en vischnauncas ni vitgs vischinonts, «lubessen leu ina marena ed in glas vin (!) e schassen producir in pèr harmonentas canzuns». El propona per la Cadi Trun ni Tavanasa sco liug e per canzuns quellas da Gion Antoni Bühler dad ina

e duas vuschs. Ei setracta cheu dil cudischet «Canzuns de scola per la giuventetgna romontscha» dils 1865.

En moda engaschada prendan «Las seras d'unviern» posiziun «Sul legier ellas scolas dil pievel». Sche affons da 15 onns che hagian frequentau la scola 8–9 onns hagian buca tschaffen da leger alla fin da scola, «sche ei quei in schliet attestat per lur svilupaziun». Ei setracta cheu buca mo dalla tecnica pura dil leger, mobein da svilupar il gust, tschaffen e la habilitad per la lectura. «Affons nunhabilitai el legier ein quasi senza excepziun malsegideivels en tut; ein era buca rehs en pater-tgments». Tgei scrivess il correspondent oz da quella caussa en vista al fatg che mellis Svizzers (buca jasters) da 18–28 onns san ni leger ni scri-ver pli e van a cuors specials, sco quei che la televisiun ha mussau repetidamein. «Las seras d'unviern» spargnan buca cun buns cussegls arrisguard igl emprender da leger e da capir quei ch'ins legia, aschia:

«Tier ils exercezis el legier ellas classas, che han acquistau in ton facilitad e sperdadat, ei il leger avon dil scolast in dils pli impur-tonts. L'esperienza muossa che, sch'ils scolar capeschan buc e tschaffan si sufficientamein entras sepreparar e legier sez, il con-tegn vegn capius e prius si entras il legier avon dil scolast. Il mate-rial de lectura dei esser commensoraus e qualificaus al grad de svi-lupaziun dils scolar».

In impurtont problem da gliez temps fuva la disciplina. Las «Seras d'unviern» tractan quei tema ila 28 da fevrer ed ils 13 da mars 1867 mintgamai sco emprem artechel fundamental. Ordlunder mo entgins citats che tradeschan denton il spért dalla scola ed educaziun da gliez temps entuorn ils 1860.

«Aschilunsch sco il progress, ton ella moralitad sco ellas enconu-schientschas, dependan il bia dalla disciplina en scola, sch'ei quella pia il pli impurtont, sche la scola dei prosperar. Sco tut dependa dals mettels e dagl applicar quels, aschia vegn ei era ella disciplina garegiau adequats mettels e dretga applicaziun de quels. Denter ils mettels compara a nus en égl igl empren igl uorden, l'admoniziun e la censura. Applicar quels a dretg temps, a dretgas uras ed ella dre-tga combinaziun, vegn a haver il dretg success. Pusseivlamein! che mo l'admoniziun, ne era mo la censura – il strof – opereschien schon, ch'in anfli ruaus en scola... Il secund, il strof ei pér lura necessaris, sch'in sa buca segidar auter. En scolas superiuras mane-giein nus, ch'ei seigi ad il scolast pusseivel de tener buna disci-plina, senza strofs corporals...»

Tals fuvan da quei temps gronda moda, gie la regla. Ei deva schizun scolasts che menava ina certa contabilitad sur lur censuras corporalas, quei sur decennis! Era nies «schulmeister» lai valer ina censura corporala pils pigns!

«En scolas meseunas ed inferiuras sa ei vegnir teniu ual aschi tgunsch disciplina, schegie, ch'in sa cheu aunc buc adina manar ils affons tier evidenza. En scolas gieneralas ei aber la disciplina pli ch'eunc ton pli greva... Il strof dei en scadin cas mai esser auter, ch'ina consequenza della carezia... La carezia schendra carezia».

Sch'ins vul che quels miets d'educaziun hagian success, lu ei la motivaziun la cundiziun fundamentala:

«Igl educatur dei far enconoschent als affons l'obligaziun ch'el ha, numnadamein de instruir, educar e menar ils affons tier entelgeivels e buns carstgeuns; ch'el hagi la missiun de svilupar en els lur forzas, de cultivar quellas e far ord els buns carstgeuns, che seigien el cas de procurar a sesez ed als auters carstgeuns ventira. El dei era metter avon als affons sil pli capeivel e penetront l'obligaziun ch'els han, de sedar bregia e far lur pusseivel per lur cultivaziun, sinaquei che quels, ils quals han lu inaga de far pretensiuns vi dad els – societad, clomada, familia – stopien lu bucca tuts pitir muort lur inhabilitad».

Quei tuna pli che mo modern. En emprema lingia la motivaziun. Ils scolars duein saver pertgei ch'il scolast fa pretensiuns. Quellas pretensiuns valan pil scolast sco obligaziun dad instruir ed educar e pils scolars sco duer viers sesez e la cuminonza. E sco «mèl d'aviuls» pils pignets «savess lu eunc vegnir mess a cor, tgei beada consolaziun e ventira interna che quei carstgeun gaudi continuadamein e con sventireivels il schliet carstgeun segi e stopi continuadamein esser perfin enamiez ils mettels e caussas, che savessan far ventireivels». Igl autur ei pertscharts che era «l'oraziun de scola» ei in grond agid, sch'ella vegn fatga culla dretga intenziun e moda e maniera. «Enqualin vegnan forsa a rir sur nossa idea, che para bucca ded ir d'accord cul spert modern...» Era tier l'oraziun drova ei ina motivaziun, quei davart dil scolast sco dil scolar, oz plaidan ins dad in «rinforzament» che duei francar il success operativ en scola, en sesez nuot auter ch'ina motivaziun posteriura, in laud, ina renconuschientscha.

Il resun suonda ils 13 da mars en ina brev d'in vegl scolast ad in giuven collega. In scolast giuven para da buca cattar la dretga cuntentientscha en sia clamada, gie el patratga da bandunar la scola. Il vegl col-

lega fa attens el silla biala clamada, mo nuotatonmeins era sil fatg ch'el dueigi encurir ils motivs dil nunsuccess era tier sesez: «Ei bucca la quolpa vid memez? Hai jeu explicau stimulong aschia che l'attenziun dils affons restava spaniada? Hai ieu instruiu fundamentalmein? Hai jeu fatg la caussa practica (mirau silla nizeivladat de quella)? Schai bucca la quolpa en mia moda d'instruir, ella materia ne ella circulaziun d'instrucziun?» Lu suondan buca meins che 9 cussegls che valan aunc oz. Mo treis exempels:

1. *Tiu sepassar si seigi adina francs e de dignitad! In scolast che schlendergiescha entuorn en scola sco in cavrè, il qual ha nuot pli precis vi dad el, il qual impunda nuot entras siu esser, vegn ad haver pign success.*
3. *Scomonda bucca memia bia, mo quort e precis! Schiglioc vesan ils scolars muort spir pegns buc igl uaul pli.*
6. *Stai bucca mo en in liug, observa baul ded in liug anora e baul de l'auter, schiglioc vegn ei fatg ina en in beun ne lauter, ne scret giu dils auters.*

Ina dallas pli impurtontas caussas per tener disciplina ei dad occupar cuntinuadamein ils scolars. Igl affon vul far trasora enzatgei, sche buca positiv sche negativ. Las lavurs astgan denton buc esser memia grevas, vul ins buca disturbis. Ina gronda influenza silla disciplina sco el success dall'instrucziun schai el meini ch'ils geniturs han dil scolast. Ed el concluda cun l'admoniziun che corrispunda buca diltut a quella da J. J. Rousseau (1712–1778) en siu «Emile», 1762 che crei ch'il carstgaun vegni mo buns sil mund e vegni lavagaus da quel. Nies scolast suppli-chescha ils geniturs culs plaids sequents: «O cars geniturs! nus termet-tein affons a scola, tiels quals regia schon pli fermas disas e pissiuns che quei ch'ins cartess. Disar els pil bien vul carezia, buna veglia, consequenza e setener ensemen de tuts quels, ch'ein destinai spezialmein cheutier». Quels exempels pon bastar sco schatg ord il cuntegn pedagogic-medotic ed educativ dalla gasetta. La gasetta porta era cuorts renviaments sin las conferenzas scolasticas ni sin viadis da scola sco era ecos sin referats ellas conferenzas, mo era remarcas criticas viers la collegialitad che han franc buca plaschiu a tuts, sch'el scriva: «Culla dretga collegialitad e cordialitad dils scolasts vul ei era enqual gadas sbuserar. Ei gliei cheu savens bunamein aschi gron contrast, sco cull'aura d'Avrel». Ni en in auter liug sur ina conferenza scolastica a Mustér: «Denton che

scolast Maissen, scola inferiura a Mustér, ha dau ina lecziun exemplara cun ses scolars e principalmein dociu e produciu culs principists excellentamein, aschia che in ha veramein viu, che la metoda de scriver e legier en uniun ed els meuns ded in habel scolast meina tier stupents resultads, ha a Somvitg in Signur quittau ded eunc stuer dar preferenza al vegl bustabiar de tschels ons». El po ver giu raschun. Mo talas remar-cas scaffeschan buc amitgs alla liunga!

***

Buca meins intensivamein s'occupeschan «Las seras d'unviern» cun la part dall'agricultura. In scolast munglassi esser tier nus «Grischuns in bien pur, bien cultivatur e bien econom». Cheutras vessi el era ina buna influenza sil pievel,

«mo leider anflein nus tals en memia pign diember... A nies manegiar fuss ei pli commensurau ad in educatur dil pievel de promover era en quella direcziun, che d'encurir pil temps de stad occupaziun sco comis u sco survient en hotels, ne tuttavia secrer memia nobels e sabis per cultivar la tiara e sesurdar al far nuot u al schabetg sin cauras alvas».

Quei fuva d'in temps ch' ei vegneva baghegiu hotels tut put, che adina pli bia jasters vegnevan en nosa tiara per far cheu lur curas. Ils hotels fuvan aviarts, silmeins ils biars mo la sesiun da stad, gest cura ch'ils scolasts vevan lur «vacanzas» buca pagadas e fuvan aschia leds dad anflar paun e fadigia ella hotelleria, grazia al fatg ch'ei savevan empau tudestg ed enqualin in tec franzos. Biars han fatg gronda carriera ella hotelleria. Mo la puraglia disfidava a questas tendenzas. Ins veva la tema che nosa razza piteschi donn e vegni surmenada. Quei atesta era aunc G. C. Muoth trenta onns pli tard en sia poesia «Sbarrada d'in vegl conditè», mo ina strofa ordlunder:

*«Las giuvnas, che vevan schiglioc de luvrar
En casa cun teisser, filar e cuntschar,
Van uss els hotels ed emblidan la roda,
Emprendan de viver suenter la moda,
Orneschan lur queissas cun seid'e vali
E vendan als jasters las flurs dil tschupi.»*

Zun impurtont per far progress ell'agricultura ei il quitaun pil cultem. La tiara sappi buca nutrir las plontas senza esser mischedada cun «schmarschem de plontas ne tiers u excrements de quels». Oz numnass

ins quei cumpost e cumpostar. Lu suonda ina instrucziun ellas sorts da cultem ed el tractament da quel, quei cun mischedar il cultem cun tschendra, caltschina, gep e frina dad ossa smaccada. Lu cuvierer quel cun tratsch per aschia tener ensemen las energias. Surtut buca trer ora la grascha igl unviern e schar ella leu en migliaccas sil terren schelau. Quei fuva dad in temps che la populaziun carscheva, che la racolta dil funs fuva buca pli sufficienta senza tener da quen il cultem. Prau e pastira savevan ins buca extender pli sco dil temps ch'ei mavan cul tizzun dil Rein alla pezza, vul dir ch'ei devan fiug ils uauls. Ussa fuvan quels sut la protecziun dil stadi. Ei deva nuot auter che da cultivar meglier quels ch'ins haveva e da baghegiar casa e clavau sil mender donn, vul dir agl ur dil prau arau e cultivau. Oz vein nus memia bia cultem, essend che nus tenin pli bia animals che quei che nus vein fretg, grazia agl import da graun e frinas da perver empau da tuttas sorts. Oz savein nus en conseguenza buca nua ir cul cultem, savens era buca culla produenziun agricola che vegn suls cunfins bia pli bienmarcau. Il temps ei semidaus radicalmein. In tema ch'ei aunc oz actuals ei l'arrundaziun dils funs.

«Ina dellas pli grondas mendas pella prosperitad de noss'agricultura ei il manizar si ils praus, sco quei ch'ei daventa pér leider eunc tier nus. Cun tut che mintga pur ves'en pli u meins che quei ei in gron don, sche davent'ei eunc tier biaras partiziuns... Ell'entira Partsura (Surselva), nua ch'ins ves'ina biala contrada, eis ei cun exepziun d'enqual possessiun de rehs signurs, tut manizau si e partiu en boccadas, sco sch'ei fuss mesirau giu suloms per bagiar in marcau».

Lu suondan ils gronds disavantatgs dad ina parcellaziun dil funs. Igl ei perquei da promover il ter ensemen ils funs. Entscheiver stuess ins cun procurar per in cataster funsil. Gest cheu savessen ils scolasts esser gideivels.

«In tal plan havess lu eunc auters avantatgs: Ei duvrass lu mai vegnir fatg spesas e bregias per mesirar praus ne tier partiziuns, ne tier hipotecas ne tier compras ect...»

«In auter bien metel per promover il trer ensemen ils praus pudess esser igl exempel dils megliers e pli savieivels purs. Vegness ei viu ch'enqualin realisassen enqual caussa entras barat e vegnessen aschia en possess ded avantatgs e commodeivladats, sche stimulass quei en gieneral pli ch'il mussa si teoreticamein in avantatg de plirs procents».

Remarcablamein ha il correspondent tralasciau da far attens ils lecturs sillas pusseivldads dad arrundaziun tras maridaglias speculativas! Podà che quei era buca necessari gia lu.

«Cura ch'ils purs vesan ils success ed avantatgs, sche teidlan els era pleun e pleun sils plaids e mussaments. Mo vuler cussegliar als purs de quei ch'in fa buca sez era, sch'in ei ella posiziun de saver far, quei ei ordinariamein plidau per schar rir ora. Tgi che vul promover, sto pia gl'empren sez mover. Bien success stgass ins de quellas vards spitgar dagl avegnir, sche las scolas dil pievel encuressen ded impunder en quei risguard silla giuventetgna. Enstagl mo mussar de far quen en scola munglass ins mussar pli bia de quintar e calcular. Gliez vegness era buc aschi spèrt emblidau vi, e giuven de 15 e 16 ons e sura, che passan ord scola, preparai scoianda tiella practica cun bien senn e tschaffen tier il calcular ed encurir si ils motivs; quels emblidan ei mai vi, sonder fan adina progress, silmeins el quintar, essend gie nossa veta in continuau quintar: sin viver, sin cletg, sin gudogn, sin spargn ect.»

Sco ord la praula tuna ina cumparegliaziun dalla rendita dil funs e dil capital en daners. Enqual pur vegli pretender ch'ils funs rendien «presentamein bucca 5 procent sco ils capitals, gie savens mo 4 ed eunc meins e ch'ei smanatscha de vegnir era tier nus alzau ils tscheins sin 6 e varga procent tenor libra speculaziun...» Ed el ei dil meini ch'ins sappi cotonscher la finamira mo cun «schengiar alla cultivaziun la dretg'attenziun, il qual savess, sch'il funs fuss meglier in vid lauter, era daventar cun bia meglier succès e cun meins spesas e temps, fuss ei puspei pusseivel de carschentar la rendita per plirs procents. Aschia savessen ils purs de praus era far concorrenza a quels dils capitals, il qual ei sut las presentas circumstanzias schiglioc buc il cas».

Tutta atenziun seigi da dar al humus.

«Humus numnan ins il gras della tiara e las restonzas, schadas anavos dal schmarschen de plontas, tiers e cultems. Il tratsch sez, senza tallas ingredienzas, ei selvadis e nunhabels de nutrir las plontas. Las semenzas stuessan en tal terren selvadi cuninga piri vi suenter pruir, schegie ch'ei figiess la pli favoreivla aura. Mo entras ditg engarschar ne entras ditg smarschir vegetabilias ne era caussas animalicas ella tiara, vegn quella nera, lucca, zarta – grassa ... Tiarra ded èrs e praus cuminamein teni si ha tier nus ordinariamein sin 100 funs tratsch 2 1/2 ed ils buns tochen 6 e 7 funds humus. tiara ded jert aber 10–30 funds humus sin 100».

Igl autur relata ch'ei detti tiaras ell' America ni era ella Italia, nua ch'il terren seigi schi grass ch'ins stoppi buca segidar cun cultem. Leu dependi la raccolta atgnamein mo da l'aura. Auter seigi ei tier nus. El vegn alla conclusiun:

«Perquei pia quitau, purs de praus! sche vus leis buca migliar su in ton de vos funs entras trer ora dad els pli che quei, che vus turneis a dar ad els entras engarschar».

Piras ga sefatschenta la gasetta cun ils avantatgs, gie la necessitad da midar il fretg, dad arar e schar smarschir ora, aschia:

«Ella Partsura eis ei zun biars agricolants, che aran si ils praus suenter ch'els han dau fein 3 ne 4 ons; pia scomian giu il fretg. In vesa bein biars, che plontan p.e. truffels, igl on sequent salin, il tierz on segel, laian lu dar plirs ons fein, ed entscheivan puspei la madema perioda... Periodicas midadas ella natira ei gie il quors de quella. Luvrar encunter il quors della natira ha buc il meglier success».

Leutier dat igl autur mussaments concrets. Aschia hagi il pur che vevi raccoltau avon in pèr onns 24 curtaunas salin ord ina curtauna sem franc buca arrau in èr, mobein prau che vevi dau fein entgins onns. Auters purs hagian fatg bunas experiencias cun midar il sem: «semnar en contradas bassas garnezi carschius pli egl ault e viceversa». Mo suenter ina reha raccolta ston ins returnar al terren quei ch'ins ha priu dad el. «Igl inschign de nutrir la tiarra vala pia ton sco quel de retrer ord dad ella ils fretgs e cura ch'il secund dei daventar, lu astga igl emprem bucca muncar». In artechel pli liung s'occupescha cun la tratga da bies-tga. Tenor la statistica renda en Svizra ina vacca intragliauter 166 frs ed ina caura 40 frs ad onn. Quei vali denton buc en nossas muntognas. «Nossas vaccas e cauras rendan... bucca ton sco il sura resultat muossa si, mo nus mettein era bucca ton vidlunder. Sche las cauras rendan annualmein 20 frs ina tier nus, sche ei quei aunc adina bucca mal. Era nossas vaccas rendan buc aschia bia, mo nus mirein era tier ellas mender». Quei dat caschun da far attens che nus surcargein nossas alps, tenin pli bia biestga che quei che nus vein fein. Nossa biestga serefa els 4 meins da stad ch'ella ei libra dalla cadeina pli bein che en 8 meins en nuegl e quei cun pintga spesa. Nossas alps ein da gronda valeta ed impurtonza. Nus tenin oravontut culla tratga da biestga, la conseguenza ei che nus vein cheutras pli dariet cultem. Pievels agricolans, sco per exempel ils Chines sappien buca nua prender il cultem e stoppien tener da quen tut e pli che tut, era il pli agen!

«*A casa vegn tut salvau si en ruogs per engarschar ils orts e las carschientschas. Quels vischals vegnan cuvretgs, aber mo per bucca schar evaporar. Il fried hagi negin nuidis; taluisa segi ad els beinvegniu quei che segi ad els dil pli grond nez! (Mintgin ha siu agen nas) ... Sche in gast mondi naven suenter haver buiu e magliau senz'era schar anavos enzatgei, sche vegni el tenius per in malhofli e malengrazieivel. Ils Chines ein aber er'igl εμπrem pievel agricolan dil mund*».

Talas enconuschientschas paran da buc esser stadas senza influenza era tier nus. Aschia vegn ei raquintau che dus cussedents dad ina casa cun ina commoditad cumineivla denter las alzadas vevien survegniu da sefar pervia dalla grascha hisli ch'ins metteva a prau che vegneva arraus per far iert ni metter truffels. En tala situaziun empau da hanada fa in buca senza ironia la remarca:

«Ti, pren ora ils tes, ti has da quels da tustgets!»

L'auter buca maufers sissu:

«Ti pren ora ils tes, ti has da quels da macaruns!»

Mintgin saveva sco ei para, tgei che l'auter fageva, quei tenor la devisa: Buns tiarms fan buns vischins! Ils temps semidan! Suenter questa escapada chinesa s'occupescha igl autur digl artechel culla prestaziun da lavur da nossa biestga. Nossas mugias e nossas vaccas per part vegnan messes sut, train la bena, crie ed erpsch. Teni vegnan ils animals magari en miserabels nuegls e nutri cun pauc e schliet pavel. Carn e latg selain denton buca cuglienar. Quei ch'igl animal «drova mo per puder semantener, numnan ins *pavel da manteniment*, e quei ch'el survegn depli ed ord il qual in tilla avantatg, san ins numnar *pavel de produziun*». Cun agid da quels dus cavazins fa el differents quens che duein mussar als elevaturs da biestga ch'ins sa buca spitgar prestaziun senza tener bein. Tgi che tegn mal, fa mal. En quei connex scriva el era ina lavur sur «la cultivaziun dellas alps». Ins sto constatar ch'il pastg vegn adina dil meins ellas alps e cheutras era il latg. Quei deriva ch'il product, il purment, vegn menaus a casa. Ins pren dallas alps e retuorna nuot «auter che quei ch'il schabetg sto schar vegnir tier». Fops e stavel ein bein surengarschai, las spundas denton sutnutridas. Quei tec che la biestga lai anavos, tundan en biars loghens aunc las nuorsas, aschia ch'ei resta veramein nuot che savess proteger las ragischs, sluccar ed engarschar il terren. Vents e draccas allontaneschan aunc quei pauc ch'ei forsa aunc vanzau ni starschau. Per part ein las pastiras era surcarschidas cun bulomas, urtgiclas e fava-piertg, rauba che la biestga maglia

buc. Quellas jarvas stuess ins segar giu 2-3 gadas per stad, aschia ch'ellas san buca sesemnar e ston ceder cul temps. Mantener buns trutgs e cavar ora dutgs per transportar la grascha dils stavels viadora sin plauncas magras. Mo cun guder senza mantener vegn ei constantamein dil meins. Da cheu ei il pass pigns tochen alla damonda «Chischar grass e chischar mager». Tenor il meini ed il quen dallas Seras d'unviern rendess il caschar grass meglier. Gliez caschiel san ins vender, il magher encomi buc. Denton

«Tgi che quenta sil viver bienmarcau e tonaton star ual aschi bein, vegn buc a cussegljar de migliar chischiel, mo bein setener pli vid il pieun. Cunzun ina casada che viv'aunc alla moda de pur, drova zvar omisdu, mo prevalentamein ei il pieun il meglier cungiament. Tier il fad e nunnutritiv caffè pudess forsà schon il chischiel e la carn criua trer pli bein e fortificar u silmeins mantener meglier il magun en uorden: mo co va ei lu sche il chischiel ei ventschius de Nadal e la carn de Pastgas? Far mignuc cul caffè!. Quei daventa lù pér igl atun. Perquei van ins per chischiel tiel hermè ed ha lu tut ensemen igl atun, mignoccas sil cudisch cul caffè e – nuot en tschalè!»

Biars tegnan oz cul trer vadials, scriva la gasetta, – mintgaton mo cun spida, quei bein. La conseguenza ei ch'ils vadials ein fleivels e plein magliadiras e van la stad alla malura. Il motiv ei «ch'ei vegn memia gleiti dau galeida e schau beiber il latg, enstagl da schar tettar sut las vaccas», quei ch'ei oz pli e pli il cass. «Tier quei ei lu eunc en gienerala practica de metter ils vadials giuvens cuninaga sin puns pendentas e rentar els, aschia ch'els sefetan e sestilan, dattan giu e survegnan grondas fridas...» Igl ei perquei in grond resc da trer vadials. Meglier fuss ei tenor sia idea da fundar cascharias e purtar il latg en lezzas sco quei ch'ins fa ella Bassa. Mo el sto conceder ch'ins hagi gia fatg tier nus talas emprovas, aschia a Mustér. Denton cun pign success. En nossa tiara cun aclas e mises spatitschai e miserablas vias da communicaziun fuva quei da lezzas uras silmeins in'utopia.

In artechel pli liung ei dedicaus al «Tener da quen centims e minutas». Igl ei in laud al spargn cun exempels da success. Sche in femi mintga di ina cigara per 5 centims, fetschi quei ora en in onn 181 1/4 franc, en 40 onns 730 frs, senza tscheins e tscheins dil tscheins, cun lez varga 3 melli frs ed en 50 onns schizun 5 melli frs. Patertgond al spargn tras il stadi, manegia el denton, quei ch'ei per G. A. characteristic: «Mo il spargnar vid la fortificaziun dil stat e la cultivaziun dil pievel, il qual ei la forza, fuss nagin spargn, sonder vegness necessariamein a haver las

mendras consequenzas». In quen semegliont fa el era per il diever dil temps. Ins impundi il temps per far experiencias e progress e ditgi buca sco biars: «Nus stein tiella moda veglia e sco nos vegls han fatg, fagein nus era». Mo lezs han era fatg lur experiencias ed empriu ordlunder ed el tschenta la damonda directa: «Ei quei era fatg sco ils vegls, sche tschun figls cun lur duneuns e familias lavuran ussa il funs, ch'il bab e la mumma luvravan tschels ons persuls? Igl ei bucca de sesmervegliar, sche la pupira catsch'a meun ad in grondissim diember de familias, che lavuran malamein lur paucs praus e desperas fan bunamein nagina lavur varga miez il temps!» Cheu ei forsa da cattar il schiarm, silmeins per part, sch'el sez ha schau emigrar pli tard 4 fegls ed ina feglia enteifer 2-3 onns ell' America.

***

Per levgiar empau la lectura, mischeida il redactur denter quels artechels fundamentals mintgaton ina sgnocca ni in legn. Autras ga porta la gasetta novitads differentas da pouca peisa «Varietads» che vulan cuntentar las marveglias. Mo il redactur tschenta en mintga numera ina roscha «Damondas a concorrenza» che serefereschon sils artechels fundamentals e lubeschon al lectur in'atgna controlla da quei ch'el ha legiu. Adina puspei survescha el era tips per casa e cuort. Mo in exempel:

«Per salar en carn ell'aschinumnada salmira inglèsa.

La schinumnada salmira inglèsa, la quala dat alla carn el madem temps ina biala cotschnur cotschna, consista ord 6 glivras sal, 3 lots salpeter ed ina glivra zucher¹⁶. Quellas substanzias ston vegnir dissolvidas en 40 glivras aua entras far buglir, nua ch'ei sto vegnir spimau surora. Il salpeter fa zvar vegnir dir la carn, aber il zucher dat puspei e mantegn la dretga temperatura».

Variaziun porschan era las «Reglas dils purs» che nus schein suandar en ina schelta per finiziun dil cuntegn dalla pintga gasetta.

«Fegls per promoziun della scola e dell'agricultura»:

«Aschi pigns sco il dutg era ei, in tschenè fein dapli tras duvra dat ei. – Senza basegns va buca sin fiera, avunda smarschuns dat ei leu senza tei, che nagin enquera. – Il schlender ei in frar dil scroc, e siu cusrin ei staus en casaforz. – Quel che lai smagriar ora ses praus, svida sia buorsa. – Avon che dertgar per in pluschein, secuntenta cun in iev, ti statas segiramein meglier. – Nagin disoletg ei schi

grons, che la scuidonza possi buc aunc rir. – Sche ti havesses gie fatg a tut il mund dil bien, sche sufflass il luft naven tut ils engrazievels avon che la malaura vegni. – Per tener casa audan 4 bazs: in baz pils basegns, in baz pil consum, in baz d'honor ed in baz per sedustar. – Far bein e bien aschi bia sco ins sa, vala pli che spitgar entochen ch'in sa far il megliaer».

Las Seras d'unviern ein stadas in'emprova empermettentia per ina periodica speciala. Ella veva buca mo amitgs, quei dalla bial'entschatta enneu. In exempel ord il nr. 2 dil december 1866: «Remarcabla appariziun. Fertion ch'in Sgr. caplon C. ha, mussond las troccas, beffiau: quei ei las seras d'unviern, vesan ins quella nova gasetta els quolms tier ils perveseders sper las hartas». Co savess ins spitgar auter? Las Seras d'unviern fuvan screttas en in lungatg sempel e genuin, ina ga ni l'otra en in tun ironic e cheutras in smiul provocond, denton mai aschi agresiv sco la pressa politica da quei temps, nua che las gasettas differentas secargavan magari buc aschi strusch. Ei fuva in temps da grondas midadas – gest ella pressa romontscha. Dils 1850–1870 ein buca meins che 7 gasettas cumparidas en sursilvan. Restada da quellas ei mo la Gasetta Romontscha (1857ss). L'ortografia sefundava sin quella da pader Baseli Carigiet dils 1858¹⁷, fuva en general quella dalla Cadi e dalla Gasetta Romontscha sco era dils cudischs da scola da Gion Martin Durgiai entuorn ils onns 1840 e dil «Cudisch instructiv»¹⁸ da prof. Placi Condrau, cumparius 1856 ella nova Stampa Romontscha. Co saveva ei era esser auter, sch'ins datga che ton Vollmar sco Manetsch, ils possessurs dalla stampa a Glion, fuvan sorti omisdus da Mustér e sia stampa.

La fin dallas Seras d'unviern

Alla fin dalla annada dils 1867 veva il redactur aunc annunziau la cuntinuaziun culs sequents plaidis: «Las Seras d'unviern vegnan cul proxim atun era puspei a comparer... Als signurs ed amitgs, che han legiu quest feagl, nos salids, ed a quels, che han susteniu el, nies engraziament... Egl on sequent intenzionein nus d'ingrondir empauet nies feagl e d'unir cun el eunc in quort feuilleton. Dil rest la medema tendenza». Cun quella caschun engrazia el era a sgr. D. ad A. per «Lur atenziun e benevolentscha pellas Seras d'unviern. Lur biala lavur vegnin a salvar si pil proxim on».

Mo igl ei vegniu tut auter. La stamparia Vollmar e Manetsch ei curdada en concuors gest quei onn. D. Vollmar scappa a Ravensburg,

danunder ch'el fuva vegnius. El veva luvrau ca 10 onns tier Condrau, nua che St. Manetsch veva fatg siu emprendissadi. La firma fuva vegnida fundada sin insinuaziun dils liberals entuorn il miedi Gion Berclamiu Arpagaus da Peiden, advocat Anton Steinhauser e probabel era ils dus Latours da Breil. Lur gasetta «Il Grischun» fuv'ida en ed els stevan per fundar in niev organ «La Ligia Grischa» e tschercavan ina stamparia en Surselva¹⁹. Suenter la scappada da Vollmar survegn il giuven stampadur Manetsch in agid el giuvenot Cavelti da Sagogn, frar da sia dunna. Quel seretila pli tard a Gossau e fundescha leu ina stamparia flurenta. St. Manetsch paga cun breigia ses deivets (el veva fundau ed ediu duas annadas da «Il Glogn» I) e sto encurir plazza ella Bassa. El anfla ina tala a Cuera e daleu setrai el ad Alstätten (SG) e miera 1872 a Sagogn cun trenta onns.²⁰

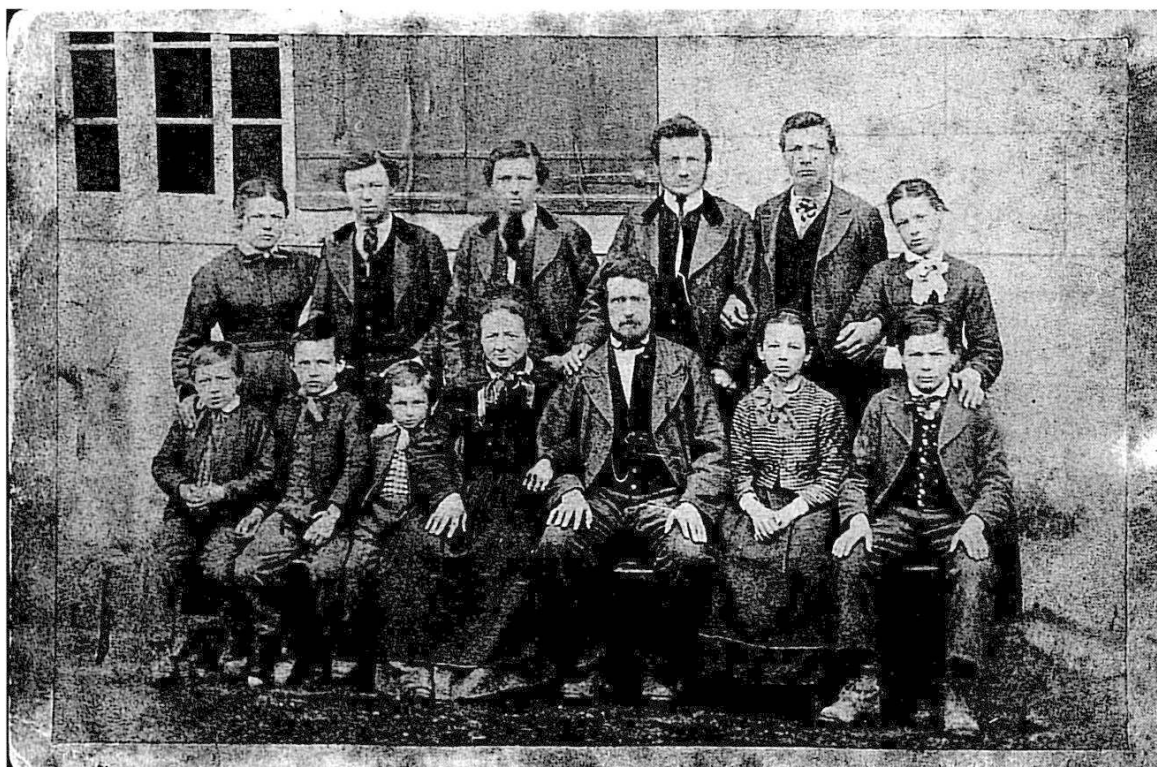
Questa situaziun da stampa pretendeva ussa dil redactur dallas Seras d'unviern dad ir silla tscherca d'ina outra stampa romontscha, quei che fuva buca lev. Gest avon 20 onns vess el cattau ina stampa el vitg da Surrein, numnadamein quella da Giusep Maria Camenisch. Culla mort da sur Camenisch ils 1847 ei sia stampa davos baselgia ida en. Quei fatg po ver retardau empau ils plans tochen viaden els 1868, igl onn dalla malaura gronda. Il redactur veva ussa auters quitaus, essend ch'in bien-ton da siu terren fuva ius cun l'aua ni era vegnius inundaus cun sablun e glera, aschia parts dil Plaun da punt e.a.

Tals vegnan ad esser stai ils motivs principals che la gasetta per educaziun ed agricultura ei sedurmentada quei mument. L'instrucziun agricola che veva fatschentau, muentau e scaldau tgaus e cors dils scolasts ha denton piars tec a tec sia tratga, cunzun suenter ch'il capo iniziant, directur Rud. Schatzmann, ha bandunau il Grischun ils 1872. Culla nova organisaziun dil scolaesser dils 1895 ei l'instrucziun agricola curdada definitivamein.

Ina gronda surlischada en sia famiglia

Ils 1882 fuva il tunnel dil Gotthard vegnius aviarts suenter 10 onns da construcziun. Pil Grischun ha el giu zun nauschas consequenzas. Ell'emprema mesadad dil 19avel tschentaner veva il Grischun fatg pusseivel bunamein il nunpusseivel, arvend nossas vals al traffic tras construcziuns da vias e punts. Bia Grischuns vivevan da quei temps dil traffic e commers. Cull'avertura dil tunnel dil Munt Avelin eisi stau finiu sur notg. La consequenza ei stada ina consternaziun generala.

Munconza da lavur empau dapertut. Leutier veva il Giachen Antoni aunc piars sia piazza da scola a Sumvitg, nua ch'el veva operau plirs onns sper siu feigl Gion Antoni. La vischnaunca da Sumvitg veva gest quels onns plirs scolasts giuvens ch'encurevan piazza. Igl arver ina scola nova a Cumpadials sper Sumvitg, Rabiis, Surrein e Laus purscheva bein ina piazza. Mo quei tunscheva buc. Fuvan dus scolasts da Surrein ord la medema famiglia empau da bia a Sumvitg? Quei vegn a ver dau la decisiun che in dils dus Deplazes ha stuiu ceder en vischnaunca. In fatg ei che Giachen Antoni ha buca dau scola dils 1880 tochen 1885 ch'el ha surpriu la scola a Surrein.²¹ El veva da quei temps 11 affons denter 26 ed 8 onns. Era sch'el svilupava cuntinuadamen ideas e capeva era da metter ils ses alla lavur, ei leva buca tonscher pli ed ils aspects da lavur fuvan pli che mudests. Quei ha giu consequenzas per el ed ils ses.

La famiglia 1882

Quei fatg vegn ad esser staus il motiv principal ch'ei ha dau quels onns ina gronda surlischada en sia famiglia. Da quels 11 affons han 5 bandunau per adina la patria ed ein serendi ell'America, numnadamein: Plazi Alois cun 25 onns (1882), Clau Giusep cun 25 (1883), Maria Antonia cun 21, Paul Duri cun 20 (1885) ed il Benedetg Ludovic cun 20 (1888) onns.²² Tgei po muentar talmein ina famiglia, geniturs ed

affons, che bunamein la mesadad dalla famiglia banduna casa e cuort per ir sur mar! Donn che Giachen Antoni ha buca menau sia cronica da famiglia tochen a lezs onns. Ed els ein i. Da quels affons ei mo il Clau Giusep turnaus ina ga a Surrein ils 1907/8. Cun quella caschun ha el priu dus da ses nevs strusch ord scola cun el: igl Aluis dil frar Gion Battesta ed il Carli Maissen, fegl dalla sora Onna Maria. Omisdus han cumprau ina farma en ND, ein denton turnai en Svizra ils 1925 ed han fundau cheu lur famiglias.

Ils emigrai han giu per part gronda descendenza. La pli gronda il Clau Giusep, numnadamein 8 buobs ed 8 buobas. In um spir forza e lavur, morts mo cun 62 onns, ei staus denton el cass da surdar a min-tgin da ses affons in'atgna farma. Era ses vegnentsuenter han giu per part gronda descendenza sco «A little history of the family of Jacob Anton Deplazes», emigrai avon varga 100 onns, muossa. Beinduras vegn aunc in ni l'auter dils descendents ni dallas descendentas, varga 200 en tut, e tscherca la patria d'origin. Il plaid romontsch han ei em-blidau. Denton cattan ins aunc oz ils nums da lur antenats romontschs. Quels ch'ei restai anavos han saviu far fiasta a caschun dalla messa nuviala dil fegl giuven, sur Lucas Giusep, ils 11 d'uost 1901.

La famiglia 1901

Quei che scolast Giachen Antoni Deplazes ha vuliu, fuva il program che sur Giusep Maria Camenisch veva gia intendau: megliurar la scola e cheutras era la situaziun economica da nies pievel, quei che fuva necessari. Sias miras han anflau ina cuntinuaziun tras il plevon dil vitg, sur Tumaisch Giusep Berther (1853–1931) ch’ei staus plevon a Surrein dils 1885–1908. El ha fundau 1893 l’«Uniun d’apiculturs della Cadi», sco era l’«Uniun de pomologs della Cadi» ed ediu 1896 «La pomologia» da Gion Crisost Amrein per romontsch. Pli tard ha el promoviu la fundaziun da cassas Raiffeisen tras sia scartira «La cassa de Raiffeisen». Sur canoni Pl. S. Deplazes vegn alla conclusiun: «Sur Berther, staus 23 onns plevon a Surrein, ha dau a sia pleiv ina speciala tempra cun promover il beinstar spiritual e temporal, cun animar tier lavur e spargn, ch’han menau il vischinadi tier ina undreivla prosperitad»,²³ quei che secapeva buca da sesez per in vitget dad in maun ell’umbriva e periclitau dallas auas malmaneivlas da dus Reins.

Annotaziuns

- 1 Dedicaziun scretta a maun.
- 2 Gadola Gm.: Giusep Maria Camenisch. – En: Il Glogn 5, 1931.
- 3 Cronica de casa ne Notizias de familia da J. A. Deplazes de Surrein, 1850–1861.
- 4 Cronica.
- 5 Cronica.
- 6 Original en possess digl autur.
- 7 Cronica.
- 8 Schulzeugnis vom 30. Juni 1855.
- 9 Simonet J. J.: Die kath. Weltgeistlichen. Sep. ord JHAGG, 1922
- 10 Ina quarta = ina braunca, 15–20 cm.
- 11 Cronica.
- 12 Cronica.
- 13 Archiv cantunal CB II, 306.
- 14 Bazzigher J.: Geschichte der Kantonsschule, 1904, 151ss.
- 15 Jahresbericht des BLV, 5, 1887, 34ss.
- 16 Ina glivra = in fun: in lot = 15,625 gr.
- 17 Carigiet Baseli: Ortografia generala, speculativa romontscha.
- 18 Deplazes Gion: Geschichte der sprachlichen Schulbücher, 1949, 80–88.
- 19 Deplazes Gion: Funtaunas 3, 1990, 25ss.
- 20 Simonet J. J.: Tragödie und Idyll. – En: BM 1927, 100ss.
- 21 Archiv cantunal CB II, 306.
- 22 Indicaziun G. T. Deplazes, Cuera.
- 23 Deplazes Placi Sig.: La pleiv de Surrein. Ischi XXVII, 1940, 84ss.

